

З ІСТОРІЇ ДРУКУВАННЯ І ПОШИРЕННЯ В РОСІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАЦЬ ГАЛИЦЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ДЕМОКРАТІВ

Прагнення галицьких революційних демократів І. Я. Франка, М. І. Павлика і О. С. Терлецького до співробітництва в російській пресі виявилось з самого початку їх літературної і громадсько-політичної діяльності. Уже в двадцятидвохрічному віці, у квітні 1878 р., Франко звертається у Петербург до О. М. Пипіна з листом, в якому висловлює побажання надрукувати в «Вестнике Европы» статтю про Галичину, про «стан економічний тутошного народа, його умственне движенне і все, що у нас робиться для його подвільнення»¹.

Ця стаття, яка називалася «Звістки з Галичини. Симптоми розкладу галицької суспільності», мала чітко виражений соціально-економічний зміст. Вона розповідала про важку долю пригнобленого селянства, про реакційну роль духовенства, яке вбивало у людей «всяку живу, здорову мисль... деморалізовувало їх рабським поклонництвом перед сильними і багатими»².

О. М. Пипін співчутливо ставився до прогресивної української інтелігенції. Він допоміг М. П. Драгоманову виступити на сторінках «Вестника Европы», готівий був це зробити і для І. Я. Франка. Але Пипін розумів усі труднощі, які були пов'язані з проникненням в Росію творів галицького революціонера-демократа. Урядова цензура Росії, за його словами, була «дуже причеплива, сувора», робила багато «безпричинних заборон, кривотлумачень і т. п.»³.

Галицькі революційні демократи прагнули через російську пресу підняти громадську думку Росії на захист інтересів українських селян і робітників у Галичині, які зазнавали жорстоких утисків від австрійської буржуазії, польських поміщиків, католицької церкви. Їх прагнення до участі в російській, особливо петербурзькій, пресі було не випадковим. Петербург і Москва з переміщенням центра революційного руху до Росії перетворилися в центри прогресивної журналістики. Тут зміцнювався робітничий революційний рух, удосконалювалися його організаційні форми, звідси революційні ідеї поширювалися по всій країні і за її межами.

Царські цензори, в свою чергу, розуміли, що у творах революційних демократів з Галичини поставлене найпекучіше питання того часу — про важке становище і майбутню долю трудящого селянства, — яке у Росії викликало гострі соціальні конфлікти. Тому до цих творів цензура ставилась не лише підозріло, а й вороже. Про це свідчить лист київського цензора Дроздова Петербурзькому комітету цензури іноземної з приводу книги Франка «З вершин і низин». «Автор зображує становище малоросів, — писав цензор, — у найбільш марному світі, як

¹ Інститут російської літератури (Пушкінський Дім) АН СРСР, ф. 250, од. зб. 318.

² Там же.

³ Центральний державний історичний архів літератури і мистецтва СРСР, ф. 1065, оп. 4, од. зб. 1, арк. 20.

таких, що перебувають у неволі, в тюрмі, в кайданах і які гинуть з голоду. Він закликав їх «сіяти думи вільні», виступити на боротьбу зі своїми пригноблувачами, тобто з урядом і всіма сильними і багатими людьми, «здобувати волю», жертвувати за народ своєю кров'ю і спалити вогнем те, чого не можна змити кров'ю»⁴.

Появі творів Франка соціально-економічного змісту в російській пресі сприяло те, що між Росією і Австрією в кінці 80-х років різко погіршились відносини. У 1887 р. фактично розпався Союз трьох імператорів, і Австрія почала втягуватися в коаліцію, ворожу Росії та Франції. Офіційна російська преса використовувала будь-який привід, щоб розпалити антиавстрійські настрої в Росії.

Оскільки багато подій в тогочасній Галичині було пов'язано з діяльністю радикальної партії, створеної Франком і Павликом, при висвітленні їх у російській пресі не можна було замовчувати літературну роботу й політичну боротьбу українських революційних демократів.

Чи йшлося про вимогу радикальної партії ліквідувати виборчі курії в Галичині, чи критикувалася жорстокість поліцейських органів Австрії — цензура, незважаючи на своє негативне ставлення до Франка, дозволяла до друку подібні матеріали.

У 1897 р. петербурзький журнал «Новое слово» (№ 7) вперше познайомив своїх читачів з художнім твором Івана Франка «Цыгане» («Цигани»), в якому автор зі щирим співчуттям описав трагічну долю циганської родини, переслідуваної кайзерівським стражником. У 1900 р. у № 2 петербурзького журналу «Жизнь» було надруковане оповідання Франка «Каменщик» («Муляр»), також спрямоване проти «живої поганої дійсності».

У журналі «Жизнь» було вміщено також оповідання Франка «Домашній промысел», в якому він показав розорення сільських кустарів під впливом розвитку капіталістичних товарно-грошових відносин.

Окремим художнім творам і публіцистичним статтям І. Франка пощастило побачити світ у петербурзьких періодичних виданнях значною мірою завдяки М. Горькому та Л. Українці. Вони допомагали йому обійти цензурні рогатки, прагнули познайомити ширше коло російських читачів з творчістю видатного українського письменника й громадського діяча.

Знайомству з науково-публіцистичними працями Франка російські читачі були зобов'язані насамперед петербурзькій газеті «Северный курьер», яка проіснувала два роки і була закрита царським урядом. У 1899 р. Франко надрукував у ній серію соціально-економічних статей, підписаних «І.-О.», про зловживання галицької адміністрації, великі крадіжки в ощадних касах Львова, продажність судійських органів, жорстоке ставлення до селян, які виступали проти поміщиків. Аналізувалося також економічне становище Галичини, яке, на думку Франка, «йшло все до гіршого, а числений сільський і міський пролетаріат не знаходив собі занять при майже зовсім відсутній промисловості»⁵.

Пізніше І. Франко описав безправне становище Галичини у складі Австро-Угорської монархії у великій праці «Південноросійська література», яку опублікував петербурзький «Энциклопедический словарь» Брокгауза і Ефрона. Для Австрії, писав він, «Галичина перш за все предмет експлуатації... В країну нахлинула сила-силенна німецьких чиновників, які мріяли тільки про скору наживу»⁶.

Про проникнення іноземного капіталу в Галичину, розкрадання її природних багатств Франко розповідав у «Листах з Австрії» в «Северном курьере» і у статті «Австрійський кризис» у журналі «Украин-

⁴ «Красный Архив», 1940, т. 1, с. 264—265.

⁵ І. Франко. Письма из Австрии.— «Северный курьер», 1899, № 32.

⁶ І. Франко. Южнорусская литература.— Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. ХLI, СПб, 1904, с. 310.

ский вестник». Він переконливо доводив, що господарство, яке ведеться на базі капіталістичних відносин, суперечить життєвим інтересам більшості народу. Так, в Австрії, писав він, з її «слабким взагалі розвитком... агрикультури і промисловості»⁷, приплив іноземного капіталу посилив експлуатацію трудящих.

Нищівній критиці піддав І. Франко союз панівних класів Галичини з духовенством, спрямований на те, щоб відвернути трудящих від революційних ідей, які надходили сюди з Росії. Особливої старанності докладала уніатська церква до «деморалізації трудящих», до виховання «апатії у народних мас»⁸.

Чільне місце у працях Франка відведено критиці буржуазної «демократії», «рівності» громадян при капіталізмі. Він писав, що австрійський уряд фактично позбавив трудящих елементарних прав, проголошених конституцією. Замість шкіл народ Галичини «освічували абати, тихі послушники різних орденів...»⁹ Що ж до «вищої освіти на малоросійській мові в Галичині», то її «поки немає, бо існуючий у Львові університет має всього 7 професорів, які читають лекції по-малоросійськи»¹⁰. Темі класової нерівності в капіталістичному суспільстві Франко присвятив статтю «Листи з Галичини», яка була надрукована в одеському журналі «Жизнь юга» (1897, № 15).

Статті Франка в «Северном курьере», «Украинском вестнике», «Жизни юга» та інших російських друкованих органах не могли не привернути уваги читачів до умов життя селянства в Галичині. Вони примушували порівнювати ці умови зі становищем селянства в Росії. Урядова цензура твердила, що у творах Франка, які надходять у Росію, виражені «вимоги соціальних перемін», змальовуються «боротьба робітників проти капіталістів», «важке становище селянства»¹¹.

Крім петербурзьких видань, статті Франка соціально-економічного змісту друкувались у журналах «Киевская старина» і «Одесский вестник». Їх було небагато, але вони виходили за рамки галицької дійсності, впливали на громадську свідомість читачів у Росії. У 20-й книжці «Киевской старины» за 1890 р. була вміщена стаття «Сожжение упырей в с. Нагевичах в 1831 г.», де на основі архівних матеріалів розповідалось про епідемію холери в Галичині в 30-х роках ХІХ ст., під час якої померло 96 081 чол.¹²

У статті змальовано народний звичай, але зроблено це, щоб приховати від цензури її дійсний соціально-економічний зміст. За оповіданням про повір'я стояли факти: у Стрийському і Самбірському повітах захворіло 12% населення; на 100 чол., що захворіли, в краї загинуло 38, у Львові — 52, у Стрийському і Самбірському повітах — не менше 40 чол.¹³

Перелік соціально-економічних праць Франка, надрукованих у Росії, можна доповнити двадцятьма його творами, що увійшли до збірки «В поте лица». У передмові до збірки було зазначено, що літературна і науково-громадська діяльність Франка «абсолютно не відокремлена одна від одної», оскільки він не лише письменник, а й вчений, автор ряду «серйозних наукових праць зі соціології і політичної економії»¹⁴.

У 1915 р. в журналі «Украинская жизнь» Франко надрукував велику економічну працю «Земельна власність у Галичині». Вона була

⁷ И. Франко. Австрийский кризис.— «Украинский вестник», 1906, № 3, с. 178.

⁸ Там же, с. 175.

⁹ И. Франко. Письма из Австрии.— «Северный курьер», 1899, № 1.

¹⁰ Там же, 1899, № 48.

¹¹ Центральний державний історичний архів СРСР в Ленінграді (далі — ЦДІА СРСР в Ленінграді), ф. 776, оп. 21, од. зб. 287, арк. 117—118.

¹² «Киевская старина», 1890, т. ХХІХ, с. 107.

¹³ Там же.

¹⁴ И. Франко. В поте лица. СПб., 1901, с. VII, VIII.

в 1887 р. написана і тоді ж опублікована у прогресивному польському журналі «Przegląd Społeczny» («Громадський огляд»). Свій намір надрукувати її в «Української життя» Франко обґрунтував так: «Вважаю не лишнім передати цю статтю в моєму ж перекладі на російську мову широкій російській публіці, тому що вона хоча застаріла по відношенню до приведених у ній цифр і фактів, але не застаріла по відношенню до свого ідейного змісту і соціологічної структури»¹⁵.

На думку Франка, націоналізація землі усунула б перешкоди для гармонійного розвитку суспільства. Хоч автор не розв'язав остаточно питання про тип господарства на націоналізованій землі — індивідуальне чи колективно-громадське (він бачив перевагу другого над першим), — але сама постановка його мала прогресивне значення. Вона виходила за межі галицької дійсності навіть з урахуванням того, що в ній були виражені певною мірою дрібнобуржуазні ілюзії селянства.

Ще більше значення мав факт публікації цієї економічної праці Франка в Росії. Він свідчив про бажання галицького революційного демократа постійно підтримувати зв'язок з передовою російською громадськістю, початок якому було покладено в 1878 р. Порушити ці зв'язки не змогли ні доноси царських агентів у Галичині — Добрянського і Наумовича, які повідомляли у Петербург про «старанну діяльність Івана Франка і Павлика», під вплив яких підпали «галицько-російські селяни»¹⁶, ні намагання охоронного відділу перегородити доступ його творам у Росію.

З цього погляду дуже цікава доля праці Франка «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині», виданої у Львові в 1898 р. 13 березня 1899 р. петербурзький цензурний комітет запросив від головного управління у справах друку дозволу на ввіз її в Росію. Цензор детально ознайомився зі змістом роботи. Він писав у своєму донесенні: «Важкі повинності в розмірах щорічно від 100 до 150 днів панщини викликають ... заворушення в Галичині серед селян і криваві повстання проти поміщиків в 1846 році, після чого, через два роки, була скасована назавжди в Галичині кріпосна залежність. Хоч ця закордонна брошура за своїм змістом і не містить в собі нічого протицензурного, але як історичний нарис кріпосницької залежності в Галичині і Австрії належить до творів красномовного письменства, а тому, на основі височайшого повеління від 18/30 травня 1876 року, на думку цензора, не може бути дозволена до обігу в Росії»¹⁷. Цензор головного управління у справах друку М. Соловйов погодився з таким висновком і підтвердив: «брошуру заборонити»¹⁸.

Так чинила урядова цензура Росії, коли мова йшла про допуск у країну творів Франка, особливо праць соціально-економічного змісту. Серйозно тривожило її те, що у них досліджувався процес класової боротьби і що вони призначались для широкого кола читачів.

Аналогічно ставилась царська цензура і до М. Павлика. У грудні 1898 р. вона розглядала питання про допуск у Росію брошури Джона Уільяма Дрейпера «Історія відносин між католицизмом і наукою», яка була перекладена на українську мову Павликом і видана у Львові під назвою «Історія боротьби між релігією і наукою». Історія її перекладу цікава тим, що він був зроблений з російської мови, якою в 1876 р. вона вийшла у Петербурзі, завдяки зусиллям О. М. Пипіна. Однак Пипін, на вимоги цензури, виключив з брошури розділ про критику християнського вчення. Павлик же видав брошуру без скорочень, написав до неї післямову. Цензура звернула увагу на соціально-економіч-

¹⁵ «Українська життя», 1915, № 1, с. 27.

¹⁶ Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, відділ рукописів, ф. 558, од. зб. 247, арк. 32.

¹⁷ ЦДІА СРСР в Ленінграді, ф. 776, оп. 1, од. зб. 551, арк. 120, 121.

¹⁸ Там же.

ний зміст післямови, автор якої «дуже люто нападає на Росію та її порядки»¹⁹.

У післямові до брошури Драйпера Павлик писав про насильство світської і духовної влади в Росії над простим народом, зосередження цієї влади в руках панівних класів, соціальний і національний гніт трудящих. Цензурний комітет визнав брошуру шкідливою і не дозволив її поширення в Росії.

Павлик, як і Франко, постійно прагнув до зближення з російськими й українськими письменниками і вченими. Він особисто був знайомий з Г. В. Плехановим, В. І. Засулич і М. Коцюбинським, листувався з Лесею Українкою, посилав літературу засланому у Сибір П. А. Грабовському. При сприянні Павлика в лондонському журналі «Свободная Россия» — органі революційного «Товариства друзів вільної Росії» — був опублікований протест Грабовського «Російському урядові». Павлик знав С. Степняка-Кравчинського, написав рецензію на його книгу «Що нам потрібно на початку кінця»; зустрічався з членами пізніше створеної марксистської групи «Визволення праці».

Російська революційна еміграція виявила жвавий інтерес до галицьких видань, у яких брав участь Павлик. Так, В. Засулич писала М. Павликові: «Російській молоді дуже не безкорисно було познайомитися з Вашим виданням. Прекрасна газета Ваша «Хлібороб». Плеханов, який уважно читав її, говорить, що йому ніколи не доводилось бачити такого доброго видання для селян»²⁰.

Тривалі контакти з російською та українською революційною еміграцією, з редакціями російських журналів встановив і О. С. Терлецький. Він співробітничав в «Южном крае», зустрічався з С. А. Подолінським, який був другом і прихильником П. Л. Лаврова. Віденська квартира Терлецького стала місцем явки російських революційних народників, які приїжджали з Москви, Петербурга, Києва для зв'язків з російською політичною еміграцією.

О. С. Терлецький був постійним кореспондентом «Вольного слова», яке видавалось у Женеві російською мовою. Він пише для нього декілька своїх статей під псевдонімом В. Мах. Він сам бере участь у транспортуванні цього та інших, переважно народницьких, видань через австрійський кордон у Росію. У «Вольном слове» були опубліковані соціально-економічні праці Терлецького «Боротьба партій і рух робітників у Австрії» (1882, № 41, 43, 44) і «Останні селянські мітинги в Австрії» (1883, № 7, 53).

Прагнення Терлецького до співробітництва з передовою російською інтелігенцією посилилось після його поїздки в 1874 р. до Києва на археологічний з'їзд, де він познайомився з рядом прогресивних російських вчених. Після повернення додому він писав М. Бучинському: «Майже всі російські вчені або симпатичні, або, по крайній мірі, не ворожі українському рухові...»²¹. Він підкреслював, що між передовими людьми України і Росії існує не тільки спільність наукових інтересів, а й взаєморозуміння соціальних і класових завдань, які стоять перед їх народами. Будучи переконаним інтернаціоналістом, Терлецький не протиставляв демократичну культуру українського народу демократичній культурі російського народу. Він був ворогом буржуазної ідеології, яка захищала і відбивала інтереси експлуататорських класів і навіювала трудящим віру у вічність буржуазних порядків. Саме це він мав на увазі, коли в 1878 р. заявив на судовому процесі, що тільки усунування власності на фабрики, заводи, землю зробить можливим здоровий розвиток економічних відносин, а також усієї людської культури.

¹⁹ ЦДІА СРСР в Ленінграді, ф. 776, оп. 21, од. зб. 287, арк. 118.

²⁰ «Исторический архив», 1957, № 4, с. 56.

²¹ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14417, арк. 76.

Ніхто з західноукраїнських революційних демократів не став марксистом, що було пов'язано з рівнем економічного, політичного і культурного розвитку Галичини, сукупністю соціально-історичних умов, які впливали на їх суспільно-економічні погляди.

Проте своєю участю в російській пресі, долаючи неймовірні труднощі і перепони, які ставила на їх шляху царська цензура, українські революційні демократи, насамперед Франко, відбивали прогресивні тенденції у політичному і соціально-економічному житті українського і російського народів.

Вони не ототожнювали російський царизм з російським народом, перебували в тісних зв'язках з його кращими представниками, не відгороджували себе від російської соціал-демократії, а прагнули зблизитися з нею.

Західноукраїнські революційні демократи виступали захисниками спільного розвитку продуктивних сил, дружби і співробітництва українського і російського народів. Своім закликом до єднання, до спільних дій селян і робітників різних національностей, до завоювання ними своїх економічних і політичних прав вони об'єктивно сприяли підготовці мас для свідомої боротьби за новий суспільний лад — соціалізм.

V. L. MIRONOV

**FROM THE HISTORY OF PRINTING AND SPREADING
IN RUSSIA SOCIAL-ECONOMIC WORKS
OF GALICIAN REVOLUTIONARY DEMOCRATS**

Summary

The article shows the process of penetration into Russian press, mainly to the pages of magazines and newspapers of Petersburg, Moscow, Kiev, Odessa, the works of Galician revolutionary democrats, beginning from the end of the 70's of the 19th century. On the basis of documentary sources the negative attitude of the government censorship of Russia to their works, having social economic trend, is shown.
